

Jan Cholínský

Studená válka mezi Východem a Západem*

Krátce po skončení druhé světové války začalo být zjevné, že naděje a očekávání západních Spojenců vztahující se k další spolupráci s komunistickým Sovětským svazem vycházely více z nereálných iluzí než z realistických rozborů. Sovětský svaz v čele s Josifem Vissarionovičem Stalinem se nevzdal své expanzivní marxisticko-leninské ideologie, jejímž cílem byla světová revoluce a destrukce západní kultury, ani vnitropolitické totalitní praxe. Tento komunistický kolos ovládl po válce střední a jihovýchodní Evropu a usiloval o rozšíření svého vlivu v dalších evropských státech i na dalších kontinentech. Západ v čele se Spojenými státy americkými začal sovětské expanzi klást odpor a následné soupeření skončilo až ve druhé polovině osmdesátých let 20. století, resp. v roce 1989 zhroucením komunistických režimů v sovětských satelitech, které tvořily spolu se Sovětským svazem tzv. východní blok. Ač studenou válku vedle Sovětského svazu a Spojených států vedly také sovětské satelity a další komunistické státy se západoevropskými a dalšími prozápadními státy, hlavní střet se odvíjel mezi dvěma dominantními světovými mocnostmi.

Z dnešního historického poznání je stále více zřejmé, že Západ nebyl tak „bílým hráčem“, jak si ho mnozí lidé na východní straně železné opony představovali, ale zároveň je nepochybně prokázáno, že sovětizovaný Východ byl jednoznačně „hráčem černým“. Jejich soupeření nebylo eticky neutrálním potýkáním, ale střetem tvořivého pluralismu s destruktivním fanatismem; soubojem kultury vycházející z hodnot křesťanské etiky a individuální svobody s „nekulturnou“ revolučního egoismu a agresivního otrokářství; soupeřením legitimních politických režimů s režimy nelegitimními (z hlediska morálního i právního).¹ Jinými slovy individuální přirozená a sociální práva proti bezprávné podřízenosti utopické ideologii; svobodná politická soutěž a dělba státní moci proti uzurpované totalitní moci; svobodné podnikání a hospodářská soutěž proti centrálnímu plánování a hospodářskému absolutismu. Významným znakem studené války byl obrovský vojenský, resp. jaderný potenciál obou ústředních mocností, který byl patrně také hlavním důvodem, proč studená válka nepřešla ve válku horkou a proč byla zadržena komunistická agrese.

1 Sovětští představitelé, funkcionáři mezinárodního komunismu a jejich podporovatelé vnímali a prezentovali střet podobně, ovšem z hlediska pozitivních a negativních konotací v „opačném gardu“, a to včetně chápání morálky a práva. Sami sebe hodnotili jako představitele pokrokového kolektivismu soupeřícího s destruktivním individualismem, jako bojovníky vycházející z marxistické etiky a ideálu rovnosti proti kapitalistickému otrokářství, jako legitimní politické vůdce proti silám nelegitimním a dokonce jako reprezentanty spásné autentické demokracie proti úpadkovému buržoaznímu kapitalismu.

Na konci druhé světové války představitelé Spojených států a Velké Británie obětovali na oltář spojenectví se Stalinem svobodu i hranice Polska a rezignovali na garantování svobody pro státy středoevropského a východoevropského prostoru.² Ale už dva roky po válce vyhlásil prezident Spojených států Harry Truman v souvislosti s ohrožením Řecka a Turecka komunismem doktrínu o hájení hranic svobodných států, které odolávají pokusům o podmanění revoluční menšinou či vnějšímu tlaku.³ Toto odhodlání poté více než po tři desetiletí Spojené státy a jejich spojenci většinou úspěšně naplňovaly v rámci zahraničněpolitické strategie, která vycházela z nutnosti zajišťovat vlastní bezpečnost, z vynuceného i idealistického soupeření se Sověty a z úsilí o smír s nimi – ať již byla nazývána zadržování komunismu (*containment*), mírová koexistence nebo zmírňování napětí (*détente*). Z hlediska sovětizovaných států a jejich občanů však byla tato západní politická strategie nedostatečná a do značné míry i nemorální proto, že jim neposkytovala vyhlídku na změnu statu quo, tj. ukončení podřízenosti Sovětskému svazu a komunistické totalitní praxe. V některých fázích jim dokonce připomínala britskou strategii usmiřování (*appeasement*) aplikovanou ve třicátých letech 20. století neúspěšně vůči nacistické Německé říši, ale na druhou stranu – na rozdíl od britských a amerických excesů na konci druhé světové války⁴ – poskytla azyl statisícům uprchlíků z komunistických států včetně odhadem nejméně 300 tisíců Čechů a Slováků.

Doktrínu osvobození středoevropského prostoru (tj. vytlačování Sovětského svazu – tzv. *rollback*) vyhlásil až na počátku osmdesátých let 20. století americký prezident Ronald Reagan a také ji začal rozmanitým nátlakem na Sovětský svaz aktivně naplňovat. Ve druhé polovině osmdesátých let pak našel na opačné straně železná opony protihráče v Michailu Sergejeviči Gorbačovovi, který konfrontován s všeobecným úpadkem sovětské říše a Reaganovou vůlí ke konstruktivnímu dialogu, přistoupil na roli vnitrostátního reformátora a solidního partnera Západu. Když bylo uvolněno sovětské železné sevření, padly v „roce zázraků“ 1989 satelitní komunistické režimy a byla odstraněna železná opona. Přes nespočetné oběti, které průběžně přinášeli příslušníci protikomunistického odboje porobených národů/států a všichni, kdo se stavěli sovětské agresii a komunistické totalitě na odpor, to trvalo více než čtyři desítky let.

Když byla v českém prostředí obnovena akademická svoboda, historikové soudobých dějin zbavení ideologického dozoru se začali zabývat také fenoménem studené války, byť ne v takové míře, v jaké by se dalo očekávat. Vedle prací Bohuslava Lityry, Petra Luňáka, Petra Mareše, Vladimíra Nálevky či Jana Wannera byly publikovány také práce historiků českého původu působících v zahraničí – Johna F.[rantiš-

2 Do tohoto prostoru ponechaného napospas sovětskému „vlivu“ patřilo také po válce znovuzrozené Československo, které ovšem z hlediska zmíněné poválečné „rezignace Západu“ představuje specifický případ. Více CHOLÍNSKÝ, Jan: Klíč k sovětizaci Československa. *Paměť a dějiny*, 2013, č. 1.

3 K vzniku a vyznění Trumanovy doktríny KOURA, Petr: Vliv Trumanovy doktríny na formulaci americké strategie zadržování. In: ČECHUROVÁ, Jana a kol.: *Posláním historik. Pocta prof. Robertu Kvačkoví k 80. narozeninám*. Nakladatelství Lidové noviny a FF UK, Praha 2012, s. 453–464.

4 Tímto excesem bylo násilné vydání dvou milionů ruských válečných zajatců proti jejich vůli Sovětskému svazu západními Spojenci. TOLSTOJ, Nikolaj: *Oběti Jalty. Pravdivá historie jedné z nejotřesnějších epizod druhé světové války*. ElkaPress, Praha 1998.

Jan Cholínský

ka] N.[ejzechleba] Bradleyho, Josefa Kalvody, Vojtěcha Mastného a Karla Durmana. Z průkopnických domácích syntéz je na místě zmínit *Západ. Spojené státy a západní Evropa ve studené válce* od Petra Luňáka (1997), *Dějiny NATO* od Jiřího Fidlera a Petra Mareše (1997) a *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku* od Jiřího Vykoukala, Bohuslava Litery a Miroslava Tejchmana (2000). Mezi další významné práce patří *Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964–1991* od Karla Durmana (1998), *Reagan a říše zla*⁵ a *Strategie zadržování v americké zahraniční politice* od Petra Suchého (2004 a 2005), *Plánování nemyslitelného. Československé válečné plány 1950–1990* od Petra Luňáka, *Stín jaderné války nad Evropou* od Josefa Fučíka (2010)⁶, *Ve stínu studené války. Střední Východ v letech Eisenhowerovy doktríny 1956–1960* od Jana Wannera (2011). S uvedenými tituly je třeba zmínit ještě důležitou práci *Americký přítel. Československo ve bře americké diplomacie 1943–1968* od francouzské historičky Justine Faure (2006). Zcela mimořádným souhrnným dílem o studené válce, které by v případě anglické mutace nepochybně sklídilo vavříny i v mezinárodním měřítku, je dvoudílná práce Karla Durmana *Popely ještě žhavé. Velká politika 1938–1991* (2004, 2009).⁷

Významné podněty k pochopení podstaty a dějin studené války přineslo také několik mezinárodních konferencí uspořádaných v Praze. Dvě *Mezinárodní konference o zločinech komunismu* pořádané Institutem pro středoevropskou kulturu a politiku, Konfederací politických vězňů a Klubem angažovaných nestraníků proběhly už 5.–6. října 1991⁸ a 7. listopadu 1992; v posledních pěti letech byly uskutečněny konference: *Svědění Evropy a komunismus* 2.–3. června 2008⁹; *Železná opona – její spouštění, strážení a stržení: Studená válka a středovýchodní Evropa dvacet let poté* 19.–21. listopadu 2009¹⁰; *Zločiny komunistických režimů* 24.–26. února 2010.¹¹

Základní výzkum a prezentace dějin studené války jsou vedeny primárně z hlediska dějin mezinárodních vztahů a diplomacie, dějin politických a vojenských a dějin zpravodajských služeb.¹² Další aspekty jsou přibližovány v rámci hospodářských a sociálních dějin, ale využity mohou být např. i dějiny filmu a literatury či dokonce sportu. Speciálními okruhy dějin studené války jsou vztahy jednotlivých komunistických států – se Sovětským svazem, mezi sebou navzájem, se státy tzv. třetího světa a se západními státy. Mimořádně významné jsou dějiny exilových hnutí (dosud poněkud opomíjené) a problematika západní spolupráce s aktivisty zahraniční i domácí

5 SUCHÝ, Petr: *Reagan a říše zla. Vývoj americké zahraniční politiky a vztahů mezi supervelmocemi v letech 1981–1989*. CDK, Brno 2004.

6 FUČÍK, Josef: *Stín jaderné války nad Evropou. Ke strategiím vojenských bloků, operačním plánům a úloze Československé lidové armády ve středoevropském válečném vlnění v letech 1945–1968*. Mladá fronta, Praha 2010.

7 DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé. Velká politika 1938–1991. Díl I. – Válka a nukleární mír; Díl II. – Konec dobrodružství*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2004 a 2009.

8 První z uvedených průkopnických konferencí se zúčastnilo 395 delegátů, z toho 61 ze zahraničí (z 12 států). Vybrané příspěvky z této konference byly publikovány v revue *Střední Evropa* (1992, č. 22).

9 Konferenci pořádal Senát Parlamentu ČR. *Sborník z Mezinárodní konference Svědomí Evropy a komunismus*. Senát PČR, Praha 2008.

10 Pořadatelé: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Úřad vlády ČR a FSV UK. Vybrané přednášky s úvodním komentářem Víta Smetany byly publikovány v časopisu *Soudobé dějiny*, 2011, č. 1–2.

11 Konferenci pořádal Ústav pro studium totalitních režimů. *Zločiny komunistických režimů*. ÚSTR, Praha 2011.

12 Důležitou a stále nedostatečně prozkoumanou dimenzí studené války jsou dějiny komunistické propagandy a vlivových operací a jejich účinků v západních státech.

Studená válka mezi Východem a Západem

protikomunistické rezistence. Zastřešením pro bádání o příčinách, podstatě, trvání a konci studené války mohou být poznatky z dějin idejí a pro různá interpretační východiska (včetně toho, které rehabilituje podstatu sovětského komunismu či bagatelizuje zločiny komunismu) je zpravidla mezioborové propojení s filozofií. Během studené války byla na Východě „historiografie“ podřízena ideologii marxismu-leninismu, podle níž bylo pravdivé a morální pouze to, co sloužilo komunistické straně. V historiografii na Západě se rozvíjela svobodná vědecká diskuze limitovaná pouze (ne)dostupností pramenů, jejíž součástí byly i dekadentní interpretace obhajující sovětskou vnitřní a zahraniční politiku. Po pádu železné opony mezi Východem a Západem přispěl bezpočet zpřístupněných pramenů k potvrzení a pochopení zločinné podstaty sovětského a mezinárodního komunismu. Dekadentní a propagandistické interpretace studené války ovšem nevymizely a stále usilují – slovy Karla Durmana – o to, *aby naše naděje v sílu historické paměti zůstaly jen iluzemi*.¹³

Boom v přístupu k novým zdrojům a stále se rozšiřující pramenná základna dnes umožňují co do šíře i hloubky unikátní výzkum. Při odtajňování a zveřejňování dokumentů je však stále patrný jistý rozdíl mezi přístupem Spojených států, západních států a států bývalého sovětského bloku na jedné straně a Ruska na straně druhé. Ve Spojených státech byl už v roce 1992 zahájen Mezinárodní projekt výzkumu dějin studené války (CWIHP) ve washingtonském Mezinárodním středisku Woodrowa Wilsona, významným aktem v polovině devadesátých let bylo odtajnění a zveřejnění unikátního souboru dokumentů známého jako Venona. Ruské archivy zůstávají sice částečně uzavřené, ale existují pozoruhodné databáze získané neoficiálními cestami díky osobnímu nasazení lidí jako Vladimír Bukovskij, Vasilij Mitrochin či Alexandr Vasiljev.

Západ ve studené válce zvítězil, sovětský blok a dokonce i Sovětský svaz se rozpadly. Vnitřní kulturní a politické rozpolcení a potíže s fenoménem postkomunismu však dodaly západnímu triumfu hořkou příchut'. Přesto nebo právě proto je na místě připomenut – opět s Karlem Durmanem: *V destabilizovaném světě byly Spojené státy od druhé světové války – přes nespočet sporných či přímo chybných důlčích řešení a i nesporné systémové vady – hlavní a možná i jedinou reálnou oporou demokracie a mezinárodní stability*. A dále: *Vývoj vyvrátil základní marxistické představy o kapitalistické ekonomice, víru v přednosti plánování a řízení sovětského typu. [...] V USA ani iniciativa „nepoučitelné levice“ ve státním aparátu, ve sdělovacích prostředcích, na vysokých školách a v kultuře, ani demografické změny nabývající málem charakteru stěhování národů nedokázaly zničit odolnost a integrační schopnosti společnosti. [...] Třetí svět se vyvíjel jinak, než si to představovali nejen levicovní ideologové, ale i mnozí seriózní odborníci a lidé upřímně věřící v lepší postkoloniální budoucnost*.¹⁴

Z rozsáhlé problematiky studené války má pro veřejnost i pro badatelskou obec zvláštní význam období počátku a zejména konce studené války, resp. utváření politických podmínek k nástupu komunismu a k přechodům od komunistických totalitních režimů k liberálním demokraciím. Na tyto kapitoly studené války je také zaměřen následující rozhovor s americkým historikem prof. Markem Kramerem, který navazuje na jeho návštěvu a přednášku v Ústavu pro studium totalitních režimů v lednu 2013.**

13 a 14 DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé, I. díl*, s. 7 a 11.

Jan Cholínský – Mark Kramer

Jak dlouho se jako historik věnujete problematice studené války a jak jste se k tomuto tématu dostal?

Původně byla mým oborem matematika a jako vedlejší obor jsem vystudoval slovan-
ské jazyky a literaturu. Kromě jiných jazyků jsem se za svých studií naučil i česky
a slovensky. Pak jsem však v polovině osmdesátých let odešel na Oxfordskou univer-
zitu, protože jsem obdržel Rhodesovo postdoktorandské stipendium, a studoval tam
mezinárodní vztahy. Můj školitel Hedley Bull (zemřel bohužel na rakovinu ve věku
pouhých 52 let, ještě než jsem odjel z Oxfordu) byl natolik pronikavě inteligentní
a odborně podnětnou osobností, že jsem si řekl, že mezinárodní vztahy bude to právě.
A pak jsem začal v roce 1986 působit jako docent v Ústavu politologie a mezinárod-
ních vztahů na Harvardově univerzitě. Na počátku devadesátých let, když se rozpadl
Sovětský svaz, jsem se chtěl vrátit k matematice na plný úvazek. Zabránila mi v tom
jediná věc: jistý James Hershberg, jehož jsem v té době neznal, mi najednou v březnu
1992 zavolal a dal si se mnou na Harvard Square schůzku. Chtěl mi nabídnout, zda
bych nechtěl odjet do bývalých komunistických zemí včetně Československa a projít si
tam místní archivy. Doslechl se totiž (tuším, že od Williama Taubmana), že znám hod-
ně jazyků střední a východní Evropy, a proto se domníval, že by mne mohl obzvláště
zajímat výzkum v archivech. Z titulu své nové funkce vedoucího mezinárodního pro-
jektu dějin studené války (Cold War International History Project, dále jen CWIHP)
v Mezinárodním středisku Woodrowa Wilsona pro badatele (Woodrow Wilson In-
ternational Center for Scholars) ve Washingtonu, D.C., mi poskytl (a nejen mně, ale
také dalším badatelům) štědré finanční prostředky, abych mohl odjet do zemí střední
a východní Evropy a do Sovětského svazu a zkoumat tam archivy. Ukázalo se, že je to
zajímavé a má to smysl, a tak jsem se rozhodl, že v tomto oboru už zůstanu.

Můžete úvodem stručně definovat či charakterizovat pojem studená válka?

Studená válka se od jiných období v moderních dějinách liší ve dvou ohledech: jed-
nak zásadním střetem ideologií (marxismus-leninismus versus liberální demokracie)
a jednak vysoce stratifikovanou globální mocenskou strukturou, v níž Spojené státy
a Sovětský svaz jasně dominovaly ve srovnání se všemi ostatními státy a tvořily zvlášt-
ní skupinu. Měly postavení supervelmoci. Oba uvedené znaky byly nutnými před-
poklady studené války. Žádný z nich sám o sobě by nestačil vyvolat líté soupeření
na všech frontách, které trvalo téměř 45 let a ovlivnilo všechny oblasti na zeměkou-
li. Představa, že jak moc, tak ideologie byly inherentními vlastnostmi studené války,
nám pomůže pochopit, proč studená válka vlastně začala. Někteří badatelé kladou
její počátek už do roku 1917, kdy se bolševici zmocnili vlády v Rusku. Podle nich tato
radikální změna, kterou přivodil sovětský komunismus, vedla k tomu, že západní
státy byly přímo posedlé snahou podkopat sovětský stát. Tento názor je nepřesvědči-
vý, protože bagatelizuje význam moci. Dokud byl Sovětský svaz ještě poměrně slabou
zemí – a tou nepochybně byl prakticky až do konce třicátých let –, mezinárodní poli-
tiku primárně neurčovala konfrontace mezi Sovětským svazem a Západem. Naopak,
světový politický systém byl během dvou desetiletí před druhou světovou válkou jasně

Studená válka mezi Východem a Západem

multipolární a docházelo k rozsáhlé spolupráci mezi „buržoazním“ Německem a Sovětským svazem, a to i ve vojenské oblasti. Teprve poté, co Sovětský svaz vyšel z války jako dominantní vojenská mocnost v Evropě a Spojené státy se staly nejsilnější mocností ve světě, které se mohl po vojenské stránce vyrovnat jenom Sovětský svaz, mohla studená válka opravdu začít.

Kdy studená válka začala a kdy skončila?

Studená válka začala koncem druhé světové války. Probíhala v letech 1945 až 1989.

Názory historiků na studenou válku se značně liší. S kterým ze základních interpretačních směrů se ztotožňujete – tradicionalistickým, revizionistickým nebo postrevizionistickým?¹

Do devadesátých let 20. století se výzkum studené války zakládal zejména na odtajněných amerických a britských dokumentech a také na některých odtajněných dokumentech francouzských a západoněmeckých. Zhroucení komunistických režimů v Evropě a otevření archivů, jež následovalo, nám poskytly příležitost pustit se do výzkumu mnohem rozsáhlejšího a komplexnějšího. Výzkum vůbec nepotvrdil revizionistický úhel pohledu, který se teď zcela zdiskreditoval. Nejnovější analýzy naopak daly za pravdu pohledu tradicionalistickému a postrevizionistickému. Tyto zorné úhly se částečně překrývají a badatelé nacházejí doklady potvrzující správnost obou přístupů. Názorově se pohybují někde mezi přístupem tradicionalistickým a postrevizionistickým. Nejnovější výzkum potvrzuje oprávněnost tradicionalistického pojetí, že za rozpoutání studené války může v první řadě Stalin. Jeho antagonistická koncepce vztahů mezi Východem a Západem se v praxi uskutečňovala už ve třicátých letech, když zahájil rozsáhlý program špionáže na Západě, kde se snažil nasazovat špiony a komunistické sympatizanty na nejvyšší úrovni v západních vládách a exekutivě vůbec. Nedávno odtajněné materiály jen potvrzují, jak úspěšný tento program byl. V posledních měsících druhé světové války, když Sovětský svaz pronikl do Německa a porazil nacisty, Stalin zvolil otevřenější techniku šíření sovětského vlivu: spoléhal se na sovětské jednotky okupující rozsáhlé oblasti ve střední a východní Evropě. Nastolení sovětské vojenské hegemonie ve východní polovině Evropy a radikální politické změny, jež následovaly po sovětské okupaci, byly asi nejvýznamnější příčinou studené války. Dokud Sověti vojensky ovládali střední a východní Evropu, nepřipadalo v úva-

1 Tradicionalisté považují studenou válku za agresi totalitního komunismu a Sovětského svazu vůči Západu, který v čele se Spojenými státy bránil tradiční kulturu svobody a demokracie. Revizionisté naopak zastávají kritické postoje ke Spojeným státům a jejich zahraniční politice a hájí Sovětský svaz jako záštitu „zadržování amerikanizace“ světa. Postrevizionisté hledají vyváženost mezi oběma postoji a prezentují studenou válku mj. úvahami o racionalitě vztahů mezi oběma velmocemi. Více k interpretačním rozdílům DRULÁK, Petr: *Metafory studené války. Interpretace politického fenoménu*. Portál, Praha 2009, s. 111–168. Zaslíbený pohled na vývoj a relevanci historiografických interpretací studené války DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé, Velká politika 1938–1991. Díl I., Světová válka a nukleární mír 1938–1964*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2004, s. 7–12.

Jan Cholínský – Mark Kramer

hu nějaké trvalé smíření mezi Sovětským svazem a Západem. To vše podporuje tradicionalistický pohled na věc. Zároveň si však zaslouží pozornost i postrevizionistický důraz kladený na mezinárodní systém a na soutěžení mezi dvěma velmocemi – Spojenými státy a Sovětským svazem. Nedokázal jsem si představit, jak by tyto dvě velmoci s tak protichůdnými názory na uspořádání světa mohly pokračovat ve své spolupráci i poté, co bylo dobojováno.

Spojené státy, druhá světová válka a počátek studené války

Byli před druhou světovou válkou politikové a veřejnost ve Spojených státech dostatečně informováni o skutečné povaze sovětského režimu? Vědělo se o ukrajinském hladomoru, gulagu a všudypřítomném teroru?

Sovětský svaz za Stalina byl naprosto uzavřenou společností a pro západní novináře a diplomaty bylo velice obtížné získat přesné informace o situaci v zemi. Západním novinářům ani diplomatům nebyl povolen volný pohyb – museli se zdržovat na velmi omezeném prostoru a novináři museli posílat své zprávy ze země prostřednictvím telegramů, které se sovětská cenzura snažila kontrolovat. Někteří západní novináři dokonce dění v Sovětském svazu, lakovali na růžovo. Například Walter Duranty z listu *The New York Times* psal zkresleně o rozsahu hladomoru v letech 1932–1933 a později podával neomluvitelně zkreslené jednostranné informace o velkých čistkách. Někteří další západní novináři si počínali stejně. Naštěstí mnoho novinářů se naopak maximálně snažilo líčit hrůzy, k nimž docházelo, ale ani tito novináři nedokázali plně docenit rozsah vraždění a mučení. V období šestnácti měsíců od srpna 1937 do listopadu 1938 zastřelily sovětské bezpečnostní síly přes 800 tisíc sovětských občanů. Takové vraždění v době míru snad v moderních dějinách nemá obdoby a vyrovná se mu pouze systematické vraždění páchané Rudými Khmery v Kambodži v sedmdesátých letech 20. století. Teprve nedávno se badatelům podařilo zjistit celý rozsah masakrů v té době. Západní novináři ve třicátých letech, byť i měli ty nejlepší úmysly, nedokázali pochopit celý rozsah krveprolévání a mučení.

Byl vztah amerického prezidenta Franklina Delano Roosevelta k Sovětskému svazu v čele s Josifem Vissarionovičem Stalinem logickým důsledkem jeho politického přesvědčení (zejména sympatií k širokému sociálnímu zabezpečení občanů a antipatií k západnímu kolonialismu)? Nebo se jeho náklonnost ke Stalinovi postupně vyvíjela vlivem různých okolností spíše až během druhé světové války?²

I když Roosevelt výrazně zvýšil roli federální vlády v americké ekonomice, nechtěl napodobovat většinu toho, co se praktikovalo v Sovětském svazu. Vše nasvědčuje tomu, že si byl vědom obludnosti Stalinova režimu. V Rooseveltově administrativě

2 Ke vztahu F. D. Roosevelta k J. V. Stalinovi např. NISBET, Robert: *Roosevelt and Stalin: the failed courtship*. Regnery Gateway, Washington 1988; SHERWOOD, Robert E.: *Roosevelt and Hopkins, an Intimate History*. Harper, New York 1948.

Studená válka mezi Východem a Západem

působilo několik úředníků, kteří byli sovětskými špiony (Alger Hiss, Harry Dexter White, Lauchlin Currie, Harry Magdoff, Harold Glasser a další),³ a bylo mnoho dalších z levicového křídla Demokratické strany, kteří obdivovali socialismus a sympatizovali se Sovětským svazem. V administrativě však pracovalo i mnoho úředníků, kteří si o Sovětském svazu nedělali sebemenší iluze a byli bezvýhradně oddáni demokracii a tržnímu hospodářství. Při realizaci programu New Deal si Roosevelt nemyslel, že nějak napodobuje Sovětský svaz.

Měl na válečné přesvědčení Roosevelta o tom, že Stalinovi lze v zahraniční politice důvěřovat a že po válce povede sovětský režim k liberalizaci, nějaký vliv československý exilový prezident Edvard Beneš? On sám totiž prohlásil, že při své návštěvě ve Washingtonu v roce 1942 Roosevelta dokonale přesvědčil o Stalinově spolehlivosti.

Edvard Beneš měl mnoho iluzí o Stalinovi a o tom, jaké měli Sověti záměry s Československem, ale zčásti to souviselo se změnou politické situace v Praze po tzv. mnichovské dohodě podepsané v září roku 1938, která legitimizovala nacistické připojení Sudet k Německé říši. Většina Čechů včetně Beneše se cítila Západem zrazena, a tak byli mnohem ochotnější usilovat o těsné vztahy se Sovětským svazem jak za války, tak po ní. Sovětský svaz považovali za jedinou mocnost, která se snažila zabránit okupaci Československa.

K oné „většině“ bych ovšem namítl, že se spíše jednalo o většinu politických aktivistů v exilu – byť ani tam se k prosovětské koncepci nehlásili všichni. V londýnském exilu vystoupili s ostrou kritikou Benešovy prosovětské politiky nejdůrazněji představitelé České národní jednoty v čele s jedním ze zakladatelů zahraničního protinacistického odboje generálem Lvem Prchalou.⁴ Kritické postoje vůči Sovětskému svazu a komunismu v Protektorátu Čechy a Morava jsou známé a nelze je prezentovat tak, že se jednalo jen o nacistickou propagandu nebo o prookupačně orientované kolaboranty. K onomu zklamání z pomnichovského okleštění hranic dodávám, že s výjimkou několika jednotlivců, např. sociálnědemokratického politika Jaromíra Nečase, Benešova tajemníka Prokopa Drtiny nebo diplomata Štefana Osuského, tehdy nevěděl nikdo o tom, že E. Beneš v polovině září 1938 prostřednictvím „zrádného Západu“ – konkrétně spojenecké Francie – tajně nabídl Adolfu Hitlerovi část československého pohraničí.⁵

3 K sovětské špionáži v době druhé světové války nejnověji EVANS, Stanton M. – ROMERSTEIN, Herbert: *Stalin's secret agents. The subversion of Roosevelt's Government.* Simon and Schuster, New York 2012 (pozn. J. Ch.).

4 K nesouhlasu s orientací E. Beneše na Sovětský svaz viz můj příspěvek *Protest proti československo-sovětské smlouvě. Otevřený dopis České národní jednoty Anthony Edenovi z 20. ledna 1944* v rubrice Dokumenty tohoto čísla *Securitas Imperii*.

5 K Benešově nabídce odstoupení pohraničního území Německé říši viz HAUNER, Milan (ed.): *Edvard Beneš: Paměti I. Mnichovské dny.* Academia, Praha 2007, s. 16–26; CHOLÍNSKÝ, Jan: *Mnichovská zrada nebo pražský krach? Nečasova mise a rozpad Československa v roce 1938.* <http://claritatis.cz/zpravy/vatikan/mnichovska-zrada-nebo-prazsky-krach-ncasova-mise-a-rozpad-ceskoslovenska-v-roce-1938/3237> (citováno k 30. 5. 2013); zkrácená verze – *Střední Evropa*, 2009, č. 133, s. 81–113.

Jan Cholínský – Mark Kramer

Snaha československé exilové vlády navázat přátelské vztahy s Moskvou byla na nějaký čas oslabena v srpnu roku 1939 po podpisu německo-sovětské smlouvy, což přivedlo významné změny v sovětské politice vůči Československu. Sovětská vláda uznala Slovensko jako nezávislý stát a přesvědčovala vedoucí představitele Komunistické strany Československa v moskevském exilu, aby to učinili také. Přes určité počáteční výhrady předseda československých komunistů Klement Gottwald velmi rychle vyhověl přání Moskvě a zavázal se podporovat „národní sebeurčení“ Slováků a jejich „samostatný stát“. Nicméně dokonce během mezivládní v období mezi srpnem 1939 a červnem 1941, kdy se ze Sovětského svazu a nacistického Německa stali spojenci, Beneš nikdy neztrácel naději, že Sovětský svaz brzy vstoupí do války jako „osvoboditel“ znovusjednoceného Československa. Jeho naděje se vyplnily po německém přepadení Sovětského svazu v červnu roku 1941, které vedlo k tomu, že Moskva přestala uznávat Tisův režim a že Sovětský svaz se opět stal hlavním spojencem Benešovy exilové vlády. Po celý zbytek války Beneš udržoval těsné vztahy se Stalinem, neboť měl za to, že pevné spojenectví se Sovětským svazem bude jedinou možností, jak po válce obnovit Československou republiku. Nic tento vztah nesymbolizovalo lépe než *Smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci*, kterou Sověti podepsali s československou exilovou vládou v Moskvě v prosinci roku 1943. Benešův vstřícný poměr k Sovětskému svazu po podpisu mnichovské dohody vedl k tomu, že bylo posíleno postavení KSČ v Československu, zvláště pak postavení Klementa Gottwalda. Bezvýhradná orientace KSČ na Moskvu byla v souladu s Benešovou novou oficiální politikou a ke konci roku 1943, když Gottwald a Beneš zahájili přímá jednání v Moskvě, československý prezident ujistil vedoucího představitele KSČ, že komunistům bude po válce umožněno jmenovat ministerského předsedu a že budou mít v první poválečné vládě klíčové postavení. Dva českoslovenští vládní úředníci poté udržovali těsné pracovní vztahy se Sověty pod bdělým Stalinovým dohledem, což by před rokem 1938 bylo pro Beneše naprosto nepředstavitelné. Velice obdobný trend bylo možné pozorovat ve veřejném mínění v českých zemích. V meziválečném období komunisté nikdy nedokázali mezi Čechy získat více než deset procent hlasů, ale hned po válce mnichovské trauma výrazně přispělo k tomu, že veřejnost v českých zemích podporovala jak KSČ, tak Sovětský svaz. I když se československým komunistům nepodařilo získat podporu většiny Čechů, jejich výsledek v prvních poválečných volbách byl v Čechách a na Moravě nerosovatelně lepší, než tomu bylo v meziválečném období.

Volby v Československu v roce 1946 nelze ovšem považovat za demokratické a svobodné. Ona „veřejnost“ byla z hlediska výsledků voleb s ohledem na zákaz opozice vůči sovětofilské vládní koalici Národní fronty spíše jen „části veřejnosti“. Kromě toho je třeba říci, že voliči souznějící s velebením Sovětského svazu byli v době války ovlivňováni silnou prosovětskou propagandou. A to nikoliv z Moskvě, ale z Londýna, kde se v rozhlasovém vysílání o spolupráci se Sovětským svazem, sovětské revoluci a sovětském systému vyjadřovali navýsost pozitivně mnozí známí nekomunističtí politikové – především E. Beneš, Hubert Ripka a Jan Masaryk.⁶

Studená válka mezi Východem a Západem

Vraťme se ale k událostem v době druhé světové války. V devadesátých letech 20. století byly ve Spojených státech odtajněny dokumenty souborně označené jako Venona.⁷ Mimo jiné potvrzují, že „odpadlý“ americký komunistka Whittaker Chambers⁸, který už na počátku druhé světové války varoval prezidenta Roosevelta před sovětskou infiltrací americké státní správy a tzv. veřejného prostoru, měl pravdu, zatímco „nevěřící“ Roosevelt se osudně mýlil (když se těmto varováním vysmál). Mohl byste shrnout, co to spisy Venona jsou, co přinesly nového a co z toho, co se dříve jen tušilo, potvrdily?

Takzvaný projekt Venona, který zahrnoval rozluštění přísně tajných dokumentů sovětské zpravodajské služby z první poloviny čtyřicátých let 20. století, zahájil v naprosté tajnosti v únoru roku 1943 plukovník Carter Clarke, šéf zvláštního oddělení vojenské rozvědky americké armády. Clarke přidělil projekt armádní Signal Security Agency (SSA), předchůdkyni National Security Agency (NSA), která se do začátku roku 1943 nazývala Signal Intelligence Service. Projekt Venona neměl zpočátku pevné identifikační označení – neformálně se mu říkalo „ruský problém“ či „ruský diplomatický problém“ – , ale dokumenty, které z něho vzešly, byly zařazeny mezi kódová slova s nejvyšším utajením: Jade (ve druhé polovině čtyřicátých let 20. století), Bride (v letech 1950 až 1959) a Drug (od roku 1959 do poloviny roku 1961). Poslední označení, Venona, vymyšlený název, u něhož není jasné, kdo jej vlastně navrhl, bylo přijato v polovině roku 1961 a stalo se *de facto* názvem celého projektu. Kódovými označeními Jade, Bride, Drug a Venona se označovaly pouze dokumenty, jež vzešly z tohoto projektu, a nikdy žádné jiné. Většina dokumentů označená jako Jade, Bride, Drug či Venona byla rovněž označena dodatečným kontrolním kódem jako např. Glint, Copse, Acorn, Suede, Canoe, Froth, Eider, Daunt, Dinar nebo Trine. (Volba tohoto dodatečného či doprovodného kódu souvisela s tím, kdy byl dokument vypracován.) Dodatečné označení se týkalo většího souboru přísně tajných zpravodajských projektů, k nimž patřil i projekt Venona. V tomto větším souboru neměl žádný projekt vyšší stupeň utajení než právě Venona. NSA pokračovala v práci na projektu Venona ve spolupráci s Federal Bureau of Investigation (FBI) až do října roku 1980. Přibližně 3000 rozluštěných zpráv tvořilo jen nepatrný zlomek (méně než jedno procento) veškerého zpravodajského provozu mezi Moskvou a šéfy sovětských agentů ve čtyřicátých letech 20. století, ale byl to přímo zlatý důl pro americké a britské kontrašpio-

6 Více CHOLÍNSKÝ, Jan: Klíč k sovětizaci Československa. Nad politikou E. Beneše v době druhé světové války a výkladem Huberta Ripky o mírumilovném sovětském spojení a přínosu bolševické revoluce všemu lidstvu. *Paměť a dějiny*, 2013, č. 1. Komplexní rozbor politiky E. Beneše viz KALVODA, Josef: *Czechoslovakia's Role in Soviet Strategy*. University Press of America, Washington, D. C. 1978 (česky *Role Československa v sovětské strategii*. Nakladatelství Dílo, Kladno 1999).

7 K dokumentům Venona viz KLEHR, Harvey – HAYNES, John E. *Venona: Decoding Soviet Espionage in America*. Yale University Press, New Haven 1999; ROMERSTEIN, Herbert – BREINDEL, Eric: *The Venona secrets: Exposing Soviet Espionage and America's Traitors*. Regnery Publishing, 2009 (viz recenze této práce v příslušné rubrice tohoto čísla *Securitas Imperii*).

8 CHAMBERS, Whittaker: *Witness*. Random House, New York 1952 (česky *Svědék*, Občanský institut, Praha 2005). Toto autobiografické svědectví mimořádně přispělo k vysvětlení podstaty mezinárodního komunismu a západních postojů k němu.

Jan Cholínský – Mark Kramer

názní operace. Po odtajnění takřka všech materiálů shromážděných v průběhu projektu Venona, k němuž došlo v letech 1995–1996, byly v roce 1999 a v prvních letech 21. století publikovány přeložené výtahy dokumentů přepsané bývalým vysoce postaveným důstojníkem sovětské zahraniční rozvědky a archivním pracovníkem Vasilijem Mitrochinem. Britská Secret Intelligence Service (SIS), která vlastní původní ruské přepisy, jež Mitrochin vyvezl, je odmítá vydat. Výtahy jsou velice užitečné, nicméně nevrhají žádné další světlo na sovětskou špionáž ve Spojených státech. Není vyloučeno, že další materiály, které Mitrochin přepsal, obsahují nová odhalení o sovětské špionáži ve Spojených státech, ale SIS je neústupná a materiály nechce zpřístupnit. Je to mrzutá záležitost.

Existují vedle projektu Venona ještě nějaké další významné a přístupné zdroje?

V letech 2006–2009 se nečekaně objevil zdroj, který si ve srovnání s materiály z projektu Venona nikterak nezádá: jde o 1115 stránek poznámek a přepsaných dokumentů, které shromáždil a zpracoval bývalý sovětský zpravodajský důstojník Alexandr Vasiljev, a to na počátku devadesátých let, kdy mu byl umožněn privilegovaný přístup k dokumentům uloženým v archivu Ruské zahraniční výzvědné služby (SVR). Poznámky a přepisy uložené ve Vasiljevových osmi noteboocích nejen významně doplňují materiály z projektu Venona a materiály Mitrochinovy, ale jsou každému v úplnosti přístupné. I když by bylo ideální, kdyby řadoví, nepriviligovaní badatelé mohli mít přístup do archivu SVR v Jasněvu a seznámit se s těmiž dokumenty, které viděl Vasiljev, je to v podstatě vyloučeno. Na neurčitě dlouhou dobu jsou tedy Vasiljevovy notebooky klíčovou náhradou. Vasiljevovy notebooky stejně jako soubor dokumentů projektu Venona a dokumenty z archivu bývalé Komunistické internacionály (Kominterny) v Moskvě mimoto ukazují, že sovětská špionáž ve Spojených státech v období stalinismu (zvláště od poloviny třicátých až do poloviny čtyřicátých let 20. století) byla mnohem agresivnější a rozsáhlejší, než bylo veřejně známo do poloviny let devadesátých. Odhalení z Vasiljevových notebooků a i z jiných zdrojů, která byla publikována od počátku devadesátých let, naznačují, že státní činitelé Spojených států, kteří si ve čtyřicátých letech dělali skutečné starosti s komunistickou subverzí a špionáží, měli pro své obavy mnoho pádných důvodů. Dokumenty ukazují, že proniknutí do projektu Manhattan (což byl tajný válečný projekt týkající se vývoje jaderných zbraní) a do vyšších pater americké exekutivy a zpravodajských agentur představovalo reálnou hrozbu a že přijatá protiopatření byla zcela oprávněná. To neznamená, že každý krok podniknutý vládou Spojených států na konci čtyřicátých a na počátku padesátých let 20. století byl oprávněný (některá opatření byla jasně protiústavní a odmítl je i Ústavní soud Spojených států), ale vláda by si byla počínala nezodpovědně, kdyby pádně neodpověděla poté, co se dozvěděla o rozsahu a agresivitě sovětské špionáže ve Spojených státech a o roli Komunistické strany Spojených států v napomáhání této špionáži.

Studená válka mezi Východem a Západem

Co soudíte o plánu Winstona Churchilla podniknout protinacistickou ofenzivu západních Spojenců jako útok na tzv. měkký podbříšek Evropy na Balkáně? Byl to reálný plán? Jeho případný úspěch mohl podstatně omezit ztráty západních Spojenců ve srovnání se ztrátami po vylodění ve Francii a také se značnou pravděpodobností zamezit obsazení větší části střední a jihovýchodní Evropy Rudou armádou. Stalin z celkem jasných důvodů a Roosevelt, který se k němu připojil, však tento plán na teheránské konferenci odmítli a Churchilla tak „přehlasovali“...

Tento plán by asi byl uskutečnitelný, ale je velká otázka, zda by byl vojensky účinnější. Z logistických a bezpečnostních důvodů mělo mnohem větší smysl využít Británie jako odrazového můstku pro vylodění na francouzské pobřeží v obrovském rozsahu.

Během druhé světové války působili ve Spojených státech dva velmi významní polští exiloví politikové Bolesław Gebert a Ignacy Matuszewski. První z nich byl sovětský agent a druhý byl antikomunista; zatímco první byl akceptován, druhý měl velké problémy s Rooseveltovou administrativou.⁹ Co k tomu dodat?

Bolesław Gebert byl velmi známý dlouholetý komunistický aktivista a sovětský špión, ale bylo by přehnané tvrdit, že jej Rooseveltova administrativa „akceptovala“. Gebert opravdu získával informace od Oscara Langeho, což byl socialistický ekonom s kontakty v americké administrativě na vysoké úrovni, a to, co zjistil, předával sovětské zahraniční výzvědné službě. Je mimo jiné několikrát zmiňován v materiálech projektu Venona. Co se týče Ignacy Matuszewského, ten se stavěl proti ochotě Rooseveltovy administrativy souhlasit se Stalinovými požadavky ohledně Polska a jiných záležitostí, a proto jej administrativa ostrakizovala a nebrala na něho zřetel.

Jak byste souhrnně zhodnotil politiku amerického prezidenta Roosevelta vůči Stalinovi a Sovětskému svazu během druhé světové války a její výsledky na konci války?

Roosevelt nebyl ve vztahu k Sovětskému svazu tak naivní, jak bývá někdy zpodobován. Rozhodně si však za války, kdy Rudá armáda začínala hrát v Evropě první housle, Roosevelt nechtěl Stalina znepřátelit. A tak na teheránské konferenci v prosinci roku 1943 přistoupili Roosevelt i britský ministerský předseda Winston Churchill na Stalinovy požadavky spočívající v rozdělení vojenských operací v Evropě na západní a východní a v „úpravě“ poválečné sovětsko-polské hranice čili posunu hranice na takzvanou Curzonovu linii – demarkační čáru navrženou na konci roku 1919 britským ministrem zahraničí Georgem Curzonem, která byla nějakých 250 kilometrů na západ od existující hranice stanovené Říšským mírem v březnu roku 1921. Ke sku-

9 Tato problematika je podrobně zpracována v dokumentárním filmu režiséru Grzegorze Brauna a Roberta Kaczmarka *New Poland* z roku 2010. Politický životopis Ignacy Matuszewského – CENCKIEWICZ, Sławomir: *Plk Ignacy Matuszewski 1891–1956*. <http://www.videofact.com/polska/matuszewski.html> (citováno k 30.5. 2013).

Jan Cholínský – Mark Kramer

tečnému obratu došlo během varšavského povstání v srpnu a září roku 1944, když polské nekomunistické hnutí odporu (Armia Krajowa, AK) povstalo proti nacistům, neboť očekávalo, že tisíce sovětských vojáků, kteří se již dostali na předměstí Varšavy, mu přijdou na pomoc při osvobození polského hlavního města. Mezinárodní vysílání moskevského rozhlasu v předvečer povstání vyzývalo síly AK, aby se chopily zbraní s tím, že *nadešel čas pro akci*. Když však boje skutečně začaly, Rudá armáda nijak nezasahovala a místo toho čekala dva měsíce na březích řeky Visly, než na Němce zaútočila. V té době se bojovníci polské AK již buď vzdali, nebo byli zlikvidováni. Pohnutky, proč Moskva dříve nezasáhla, se ozřejmily, když Stalin současně blokoval pokusy spojeneckých letounů dopravovat zásoby a zbraně polským silám odporu ze základen nacházejících se na území obsazeném Sověty. Američtí a britští činitelé ostře protestovali proti akcím sovětského vedoucího představitele, nepodnikli však žádná konkrétní odvetná opatření. Neučinili nic ani tehdy, když sovětské jednotky poté, co vypudily Němce, začaly pronásledovat a likvidovat jednotky AK, které přežily. Stalin zjevně chápal americké a britské reakce tak, že až na slovní protesty mu Spojené státy a Velká Británie nebudou po válce upírat „volnou ruku“ ve východní Evropě. Toto chápání se takřka určitě ještě umocnilo poté, co se Churchill snažil dohodnout oficiální poválečné „sféry vlivu“ se Sovětským svazem při své návštěvě Moskvy v říjnu roku 1944, a po Rooseveltově oznámení na jaltské konferenci na počátku roku 1945, že všechny americké vojenské síly odejdou z Evropy do dvou let po válce. Sovětský svaz si však mezitím pospíšil se svými *faits accomplis*: jeho tanky a dělostřelectvo byly v Rumunsku, Bulharsku, Maďarsku, na Slovensku a v Polsku. Pokud měl Stalin nějaké přetrvávající pochybnosti o americké politice vůči střední a východní Evropě, tak se tyto pochyby patrně rozptýlily poté, co Spojené státy na několik týdnů stáhly svá vojska, aby tak umožnily Rudé armádě vstoupit jako první do Berlína a do Prahy, což byly dvě události, jejichž politický význam američtí politici a vojenští činitelé plně nedocenili. Platilo to zvláště o Praze, kam mohla americká vojska rychle vstoupit za minimálního krveprolití. Berlín – to bylo něco úplně jiného. Rychlý postup Američanů na Berlín by znamenal nesmírně těžké lidské a materiální ztráty, proti čemuž by se stavěla americká veřejnost do té doby, než by hlavní tíhu na sebe vzala Rudá armáda. Navíc z vyložení vojenského hlediska byla sovětská vojska postupující z východu v mnohem lepším postavení, z něhož mohla zahájit rozhodující postup na Berlín poté, co na počátku února pronikla až k Odře. Mohutná americká ofenziva s cílem dobýt Berlín by mohla vést k setkáním se sovětskými silami, což by mohlo rozmělnit jednotné společné vojenské úsilí. Je pochopitelné, že tyto vojenské zřetele stály v pozadí doporučení vrchního velitele spojeneckých expedičních sil generála Dwighta Eisenhowera, který dával přednost řece Labi jako dělicí čáře mezi americkými a sovětskými operacemi. A tak již dávno předtím, než nastal klid zbraní, měli sovětské představitelé mnoho důvodů předpokládat – ty důvody byly zcela oprávněné, jak ukázal pozdější vývoj událostí –, že Spojené státy a další západní státy nebudou pro sovětskou vojenskou a politickou hegemonii ve střední a východní Evropě představovat žádný vážný problém.

Studená válka mezi Východem a Západem

Považujete za eticky přípustné, že západní Spojenci reprezentující zcela odlišný hodnotový systém než Sovětský svaz dospěli k tak blízké spolupráci se Sověty a despotickým diktátorem Stalinem v jejich čele, která vedla k jaltské konferenci a faktickému obětování Polska a také k tomu, že Sovětům byly vydány statisíce ruských válečných zajatců (nejen kozáků a vlasovců) proti jejich vůli?

Nikdy jsem ani v nejmenším nepochyboval, že Spojené státy se v prosinci roku 1941 správně rozhodly stát se spojencem Sovětského svazu a Velké Británie proti nacistickému Německu. Porážka nacistického Německa (stejně jako Japonska) byla nesmírně důležitá a spojenectví se Sovětským svazem bylo v tomto ohledu klíčové. Toto spojenectví však neznamenalo, že Spojené státy měly v tak velké míře vyhovět Stalinovým požadavkům. Zeměpisné poměry a způsob, jakým byla válka vedena v Evropě, znamenaly, že Sovětský svaz bude po válce hrát ve střední a východní Evropě nepochybně zásadní roli. Nicméně vlády Spojených států a Velké Británie se měly mnohem rozhodněji postavit proti rozšiřování stalinistických politických systémů do této oblasti. Sféra vlivu byla jedna věc, ale zavedení komunistických diktatur něco docela jiného. Bylo morálně i politicky nesprávné, když americká a britská vláda souhlasily se Stalinovými požadavky na návrat sovětských válečných zajatců proti jejich vůli. To bylo hanebné.

Jak byla ve Spojených státech přijata kniha Julia Epsteina *Operation Keelhaul*¹⁰ z roku 1973 týkající se právě násilné repatriace ruských válečných zajatců do Sovětského svazu a jaký je váš názor na tuto knihu?

Epsteinova kniha si ve své době vysloužila velkou pozornost, ale v uplynulých čtyřiceti letech se toho o operaci Keelhaul a o násilné repatriaci sovětských válečných zajatců vybádalo mnohem víc. Poznamenejme jen, že to byl hanebný čin britské a americké vlády. Roosevelt a Churchill tajně souhlasili s uspořádáním dohodnutým v Jaltě, což bylo potvrzeno v dohodě podepsané v březnu roku 1945. Ovšemže každému válečnému zajatci, který by se skutečně chtěl vrátit, to mělo být dovoleno, ale bylo politováním a nemorální nutit velkou většinu sovětských válečných zajatců, aby se vrátili proti své vůli. Představitelé Spojených států a Velké Británie si byli dobře vědomi toho, že s těmito zajatci se bude zacházet hrozným způsobem a že budou po návratu zavražděni, přesto je přinutili k návratu proti jejich vůli. To je zavrženíhodné.

Jak nahlížela administrativa prezidenta Harryho Trumana na poválečné Československo? Vědělo se, že zde byl už v květnu 1945 nastolen politický režim, který byl *de facto* v zásadním rozporu s americkým pojetím demokracie a lidských práv? A že byl především v rozporu s československou ústavou z roku 1920 (ač po válce zůstala paradoxně v platnosti), tj. s pilířem politické kontinuity, k níž se na Západě

10 EPSTEIN, Julius: *Operation Keelhaul; The Story of Forced Repatriation from 1944 to the Present*. Devin-Adair Pub, 1973. Novější podrobné zpracování této problematiky – TOLSTOY, Nikolai: *Victims of Yalta*. Hodoe and Stoughton Ltd., London 1977 (česky *Oběti Jalty, Pravdivá historie jedné z nejotřesnějších epizod druhé světové války*, Elka Press, Praha 1998). Beletristické zpracování viz MACKIEWICZ, Józef: *Kontra*. Instytut Literacki, Paryž 1998.

Jan Cholínský – Mark Kramer

v době války hlásili a kterou proklamovali ve svých projevech Edvard Beneš a jeho spolupracovníci? Po roce 1945 byly v Československu autoritativní vládou koalice Národní fronty zakázány středové a pravicové politické strany, výkonná moc byla nadřazena moci zákonodárné, byla omezena svoboda hromadných sdělovacích prostředků, justice byla politicky zneužívána atd.

O některých aspektech jsem se již zmínil. V politické koncepci Trumanovy administrativy nemělo Československo vysokou prioritu. Jak ukázal Igor Lukeš ve své vynikající knize *On the Edge of the Cold War (Na pokraji studené války)*¹¹, američtí vládní činitelé ve velké většině přenechali Československo sovětské sféře vlivu. Vedlo to k tomu, že představitelé Spojených států příliš neprotestovali proti omezování demokratického systému v Československu. Beneš byl v tomto smyslu ve velice obtížné situaci. Během války a bezprostředně po ní učinil mnoho ústupků, ale když se nakonec snažil postavit hrozící sovětizaci své země, neměl žádné mocné spojení, kteří by mu pomohli.

„Snaha“ E. Beneše byla ovšem více zdánlivá než skutečná či vážně míněná. Například, když se ho britský velvyslanec Pierson Dixon v únoru 1948 dva týdny před komunistickým převratem na popud svého ministra zahraničí Ernesta Bevína zeptal, zda potřebuje z britské strany nějakou pomoc, Beneš odpověděl, že Československu žádné nebezpečí nehrozí, a nejlepší pomocí proto bude zintenzivnění vzájemných obchodních vztahů. Jiný příklad: ještě 22. února 1948 se v denním tisku objevil Benešův výrok z 21. února, že nehodlá jmenovat úřednickou vládu ani vládu bez komunistů a bez Klementa Gottwalda a že bez konzultace s Gottwaldem rozhodně nebude nic podnikat.¹²

Měly americké zpravodajské služby relevantní informace či spekulovaly o tom, jak by se zachoval Sovětský svaz, kdyby se v únoru 1948 nekomunističtí politikové postavili na odpor komunistickému tlaku, případně kdyby došlo v Československu k občanské válce? Byl Stalin odhodlán v Československu intervenovat?

Scénář, na nějž se ptáte, je vyložene hypotetický. Výsledek byl v té době předurčen mnoha ústupky, které Beneš učinil již dříve, a relativním nezájmem vlády Spojených států. Když Rudá armáda opustila Československo v prosinci roku 1945, nebylo to proto, že by ji tam Stalin chtěl poslat zpátky dva roky poté. Stalin si byl jist, že v Československu to z jeho pohledu dopadne dobře, a tlak, který vyvíjel v únoru roku 1948, měl pouze urychlit celý vývoj, o jehož výsledku se nedalo pochybovat.

11 LUKES, Igor: *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Europe*. Oxford University Press, New York 2012.

12 K Benešovu setkání s P. Dixonem – *O příčinách vítězství komunistů v únoru 1948. Rozhovor Jana Cholínského s historikem Vitem Smetanou*. Bulletin OI, Praha 2010; online http://www.totalita.cz/1948/1948_rozh_01_01.php (citováno k 30. 5. 2013). K Benešovu postoji a výroku citovanému v *Lidové demokracii* – KALVODA, Josef: Únor 1948. <http://www.josefkalvoda.ic.cz/unor48.htm> (citováno k 30. 5. 2013). K poválečné politice Národní fronty a komunistickému převratu podrobně – VEBER, Václav: *Osudové únorové dny 1948*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008.

Studená válka mezi Východem a Západem

Ronald Reagan, Michail Gorbačov a poslední fáze studené války

Ve své přednášce a besedě v Ústavu pro studium totalitních režimů jste hovořil o zhroutilí komunistických režimů ve střední a východní Evropě. Jaké základní faktory podle vás přispěly k pádu komunismu a který z nich byl nejvýznamnější?

Na toto téma jsem již napsal velké množství článků a brzy o této problematice vydám tři objemné svazky. Na vaši otázku se nedá odpovédět ve stručnosti. Pouze bych zdůraznil, že jakmile začalo být jasné, že Sovětský svaz nehodlá vojensky podporovat komunistické režimy čelící ve svých zemích tlaku zdola, bylo komunistické panství ve střední a východní Evropě odsouzeno k zániku. Základním problémem těchto režimů bylo, že samy sebe chápaly jakožto dosazené a podporované Sovětským svazem. Neměly žádnou hlouběji zakotvenou legitimitu, a byly tedy velice křehké v okamžiku, kdy je jejich vnější ochránce už nehodlal dál podporovat.

Jak hodnotíte vliv a význam zahraniční politiky amerického prezidenta Ronalda Reagana na pád komunistických režimů v sovětských satelitech? Mám na mysli jeho protikomunistickou ofenzivu, která byla kombinací politických, hospodářských a vojenských opatření, zvláště pak znění tajných směrnic (Nařízení pro oblast národní bezpečnosti – National Security Decision Directives, NSDD – č. 48, 66 a zejména 75)¹³, které byly vydány v období od července 1982 do ledna 1983.

V podstatě se ptáte na tohle: Donutil *záměrný* tlak Západu Sovětský svaz k uskutečnění radikálních změn a následnému zhroutilí? Pozorovatelné v Rusku i na Západě se v odpovědích na tuto otázku velice liší. Na Západě někteří autoři jako Peter Schweizer v knize *Victory*¹⁴ tvrdí, že zhroutilí Sovětského svazu bylo bezprostředním důsledkem tlaku, který vyvíjela Reaganova administrativa, neboť se řídila jednotnou strategií rozvrátit sovětskou moc. Na druhé straně názorového spektra je kniha Raymonda Garthoffa *The Great Transition (Velký přechod)*¹⁵, v níž autor tvrdí, že tlak Západu nejenže nepřispěl ke konci Sovětského svazu, ale ve skutečnosti znamenal prodloužení studené války a existence sovětského režimu. Podobnou dichotomii lze pozorovat i v Rusku, kde mnoho bývalých zastánců tvrdé linie – vysokých činitelů a armádních důstojníků – včetně již zesnulého Vladimira Krjučkova a Valentina Varennikova (oba se zásadně podíleli na pokusu o převrat v srpnu 1991) tvrdí, že Spojené státy podvracely a nakonec zlikvidovaly Sovětský svaz. Krjučkov a Varennikov obvinili Michaila

13 Ke zmíněným dokumentům viz PLACHT, Jan – VANČURA, Petr: *Konec říše zla*. Bulletin Občanského institutu, Praha 1998. Podrobněji SUCHÝ, Petr: *Reagan a říše zla. Vývoj americké zahraniční politiky a vztahů mezi supervelmocemi v letech 1981–1989*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2004.

14 SCHWEIZER, Peter: *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy That Hastened the Collapse of the Soviet Union*. The Atlantic Monthly Press, New York 1994. Česky byla od téhož autora vydána práce *Reaganova válka: velký příběh o čtyřicetiletém boji Ronalda Reagana a konečném vítězství nad komunismem*. Ideál, Praha 2007.

15 GARTHOFF, Raymond L.: *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*. Brookings Institution, Washington, D. C. 1994.

Jan Cholínský – Mark Kramer

Gorbačova z velezrady a Krjučkov dokonce tvrdil, že jeden z nejbližších Gorbačovových spolupracovníků Alexandr Jakovlev v osmdesátých letech a na počátku devadesátých let 20. století tajně pracoval pro americkou Ústřední zpravodajskou službu (CIA). Naopak někteří bývalí sovětsí činitelé, zvláště pak Gorbačov sám, jednoznačně popírají, že by právě tlak Západu sehrál jakoukoli roli v rozhodnutích Moskvy o dalekosáhlém omezení zbrojení, o omezování vojenských výdajů a snižování sovětských zahraničněpolitických závazků. Ještě když byl Gorbačov ve vrcholné funkci, opakovaně odsuzoval *nepodložená tvrzení konzervativních sil* (v SSSR), že *perestrojka nám byla vnucena Západem*. Po roce 1991 neustále tvrdil, že to nebyl tlak Západu, který vedl k zahájení jeho domácího programu reformem či k jeho „novému myšlení“ v zahraniční politice. Gorbačov je zajedno s Garthoffovým tvrzením, že Reaganova administrativa, která vyhlásila tzv. Strategickou obrannou iniciativu (Strategic Defense Initiative, SDI), což byl program halasně oznámený v březnu 1983 a zaměřený na vývoj technologií na obranu před balistickými střelami dlouhého doletu, spíš zbrzdila, než urychlila reformy v Sovětském svazu. Porovnání protichůdných názorů je užitečné v tom, že stanoví parametry diskuse, ale celý problém je složitější, než jak naznačuje tento názorový konflikt. Je samozřejmě pravda, jak tvrdí Schweizer, že Reaganova administrativa se jako celek snažila vyvinout konzistentní tlak na Sovětský svaz, ale je také pravda, že to v moderních dějinách nebylo poprvé: podobně se o to pokoušela i administrativa Harryho S. Trumana před několika desetiletími. Dokumenty zpřístupněné z amerických archivů dokládají, že Trumanova administrativa vedla proti sovětskému bloku agresivní kampaň tzv. osvobození satelitů (*rollback*¹⁶) – byla to kampaň ambicióznější a nebezpečnější než kroky, které v osmdesátých letech podnikla administrativa Reaganova. Ironií osudu jeden z nejhorlivějších zastánců programu *rollback*, ředitel Oddělení pro politické plánování státního departmentu (State Department's Policy Planning Staff) George F. Kennan, byl rovněž architektem strategie zadržování (*containment*). Ukazuje se, že během klíčových let studené války se Kennan domníval, že prvořadá je agresivní skrytá válka se Sovětským svazem.

Dovolím si oponovat. Ona „ambicióznější“ Trumanova strategie *rollback* (1950–1952) byla ve skutečnosti jen neúspěšným doplňkem či podkategorií oficiální strategie zadržování (*containment*) komunistické, resp. sovětské expanze. Od Reaganovy strategie se podstatně lišila jednak tím, že nebyla oficiálně srozumitelně deklarována, a jednak tím, že vycházela z mnoha nerealistických představ a špatných rozhodnutí.¹⁷ Na oficiální a reálnou změnu americké politiky od strategií *containment* a *détente* ke strategii *rollback* čekali na Západě protikomunističtí exulanti ze sovětizovaných států střední a východní Evropy, potažmo protikomunisticky smýšlející lidé žijící v sovětizovaných státech více než třicet let.

16 Tj. vytlačování Sovětského svazu z jeho domíní.

17 Např. zaměření na podporu tzv. národního komunismu (tj. titoismu) a s ním spojené titoistické a socialistické tendence vysílání Rádia svobodná Evropa; angažování československých politiků bývalé Národní fronty v Radě svobodného Československa; podpora infiltrované, resp. fiktivní polské odbojové organizace WIN.

Studená válka mezi Východem a Západem

Dřívější politika typu *rollback* nevedla k rozpadu Sovětského svazu, i když byl sovětský stát po druhé světové válce nejen slabší (vzhledem k rozsáhlým škodám a ztrátám na životech v důsledku války), než byl v polovině let osmdesátých, ale musel rovněž čelit obrovským ozbrojeným povstáním na západní Ukrajině, v Pobaltí a v západním Bělorusku. Nevalné výsledky boje se SSSR za předchozích amerických vlád by nás měly vést k obezřetnosti, máme-li sklon se domnívat, že americká politika byla rozhodujícím faktorem při oslabování a podvracení Sovětského svazu. Obrovské úsilí Reaganovy administrativy o tlak na Sovětský svaz bylo sice důležité, ale objasňovat jeho konec jen tímto jediným důvodem zkrátka nestačí. Bylo by velkým zjednodušením tvrdit, že Reaganova administrativa přivedila pád Sovětského svazu.

Reagan byl pro svůj kritický a netolerantní postoj, který ke komunismu otevřeně zaujal, kritizován nejen na Východě, ale i na Západě. Nesympatie a odpor (nejen) západní levice k jeho politice jsou známé. Jak tomu bylo s přijetím rétoriky Reaganovy blízké spolupracovnice Jeane Kirkpatrickové na mezinárodní scéně a jaký ohlas vzbudilo její vystupování v Organizaci spojených národů?

Lze říci, že působení Jeane Kirkpatrickové jako velvyslankyně Spojených států při OSN bylo celkově účinné, ale zásadně se mylila v názoru na válku o Falklandy v roce 1982 v tom, že by Spojené státy neměly pomáhat Velké Británii proti argentinské vojenské diktatuře. Naštěstí tehdejší ministr obrany Caspar Weinberger její postoj odmítl a přesvědčil prezidenta Reagana, aby naopak Velkou Británii podpořil. Účinnější než působení Kirkpatrickové v OSN byl přístup Daniela Patricka Moynihana, který vykonával funkci velvyslance Spojených států při OSN za prezidenta Geralda Forda. Moynihan jednoznačně odmítl nesmysly, které v té době fabrikovaly totalitní komunistické režimy a autoritářské režimy ve třetím světě.

Ve druhé polovině osmdesátých let byl Západ nadšen novým sovětským vůdcem – reformátorem Michalem Sergejevičem Gorbačovem. Ten byl v západním mediálním diskurzu oslavován, ač byl představitelem totalitního státu a ač jeho „přestavba“ a „otevřenost“ nepřinesly až do roku 1989 občanům satelitních států včetně Československa žádné podstatné úlevy, zatímco Reagan, který řekl pravdu o „říši zla“, byl dehonestován jako „válečný štváče“. Proč byl západní mediální obraz těchto dvou politiků právě takový?

Reagan správně charakterizoval Sovětský svaz a sklídl za to tehdy spoustu nespravedlivé kritiky. Sovětský a východoněmecký tisk na počátku osmdesátých let běžně přirovnával Spojené státy k nacistickému Německu, ale tuto špínu západní komentátoři kritizovali jen výjimečně, pokud vůbec. Ano, západní sdělovací prostředky byly zahroceny proti Spojeným státům.

Když se v roce 1985 Gorbačov stal vůdcem Sovětského svazu, převzal komunistické impérium i s jeho satelity s mnoha vnitropolitickými i zahraničněpolitickými problémy. Jako hluboce přesvědčený marxista-leninista byl rozhodnut impérium po-

Jan Cholínský – Mark Kramer

sílit, dokonce hledal recept na jeho obrodu tak, že znovu pročítal spisy Vladimira Iljiče Lenina. Naštěstí se při této četbě příliš nepoučil a nakonec našel svou inspiraci spíše v Pražském jaru 1968 (z hlediska autentického komunismu utopickém). Jak hodnotíte první kroky Gorbačova v roli generálního tajemníka?

Gorbačov začal jen velice omezenými reformami, když se však ukázalo, že nejsou příliš účinné, posunul se jeho program radikálnějším směrem. Otevřeně obhajoval své reformy, když v březnu 1985 po svém nástupu do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS tvrdil, že Sovětský svaz je v krizi a že země by se řítila do záhuby jako po spirále, kdyby neprovedl dalekosáhlé reformy. Tento názor sdílelo mnoho západních pozorovatelů a opravdu se pak stal běžně přijímanou pravdou. Zda to tak opravdu bylo, je však velmi diskutabilní. Sovětský svaz měl od počátku do poloviny osmdesátých let skutečně vážné problémy a západní badatelé (a sovětsští činitelé) si toho v té době byli plně vědomi. V mnoha zemích však mohou problémy přetrvávat celá léta, aniž by to přimělo jejich vedoucí představitele k zahájení zásadních systémových reforem. Pomineme-li Gorbačovovu rétoriku, není důvod se domnívat, že problémy, před nimiž stálo sovětské vedení v roce 1985, byly tak závažné, že by vyžadovaly naléhavé a drastické řešení. Ve své vynikající analýze zhroucení Sovětského svazu Stephen Kotkin správně tvrdí, že když Gorbačov nastoupil do vrcholné funkce, *Sovětský svaz se nenacházel v nějakém zmatku. Existoval sice nacionalistický separatismus, ale ten ani vzdáleně neobrožoval sovětský řád. Nepočtené disidentské hnutí rozdrtila KGB. Téměř celá inteligence sice ustavičně brblala, ale dostávala štědrú státní podporu, kterou komunistická moc používala na podporu všeobecné loajality* (k režimu). Ve srovnání s přechozí dobou sovětské hospodářství od počátku sedmdesátých let stagnovalo, ale v roce 1985 nebylo v krizi a možná by fungovalo i nadále (ač s nevýraznými výsledky) po mnoho dalších let, kdyby nebyly zavedeny dalekosáhlé reformy. Gorbačovova vlastní politika, která brzy vedla k makroekonomické nerovnováze a rozkolísanosti, prudce vzrůstající inflaci, obrovským nedostatkům a výpadkům v zásobování, ke snižování majetku a výnosů podniků a k rychlému nárůstu zahraničního dluhu, destabilizovala ekonomiku a přivedla skutečnou ekonomickou krizi v letech 1990 a 1991. V takové situaci ovšem Sovětský svaz nebyl, když se Gorbačov dostal k moci v březnu roku 1985.

V roce 1987 navštívil Gorbačov Československo. Mnozí Češi a Slováci před touto návštěvou věřili, že po ní dojde k nějakým politickým změnám k lepšímu, ale byli zklamáni. Následná výměna jednoho „normalizátora“ (Gustáva Husáka) v čele KSČ za „normalizátora“ druhého (Miloše Jakeše) pak všechny naděje – včetně té na změnu oficiálního pohledu na srpen 1968 – zcela vymazala. Represe a teror vůči představitelům opozičního myšlení pokračovaly v neztenčené míře.

Gustáv Husák a další vedoucí českoslovenští představitelé, kteří dohlíželi na „normalizaci“ Československa po invazi v srpnu 1968, byli znepokojeni Gorbačovovými rozsáhlými politickými reformami a obávali se, že sovětské úřady otevřeně odsoudí srpnovou invazi. Neveřejně nabádali českoslovenští představitelé sovětské politbyro, aby nezpochybňovalo opodstatněnost invaze roku 1968. Jelikož měl Gorbačov pro tyto

Studená válka mezi Východem a Západem

žádosti pochopení, velice zklamal ty lidi v Československu, kteří doufali, že svou návštěvu v dubnu 1987 využije k odsouzení srpnové invaze. A on ji nejen neodsoudil, ale naopak otevřeně podpořil, když se jej na to ustavičně a naléhavě ptal jeden novinář.

V roce 1988 ale došlo k významnému politickému posunu, který byl nepochybně předzvěstí pádu komunismu v sovětských satelitech – k sovětskému ústupu od tzv. Brežněvovy doktríny (tj. omezení suverenity satelitů), vyhlášené v roce 1968. S tímto ústupem je spojen i váš objev sovětských tajných dokumentů, o nichž jste hovořil ve své přednášce v Ústavu pro studium totalitních režimů. Jde o dokumenty, které prokazují, že Sovětský svaz své postoje a „závazky“ vůči satelitům revidoval, a to jak v případě jejich ohrožení zevnitř, tak i zvenčí. Kde jste tyto dokumenty objevil a co je jejich obsahem?

K rozhodnutí došlo na počátku roku 1989, nikoli už v roce 1988. Ujasnil jsem si to na základě dokumentů, které jsem našel v Moskvě v Ruském státním archivu nedávných dějin (RGANI) a v archivu Hooverova institutu na Stanfordské univerzitě. Dokument, který jsem objevil v archivu Hooverova institutu, je obzvláště důležitý. Celá ta záležitost začala 24. ledna 1989, když Gorbačov obdržel memorandum od jednoho ze svých nejbližších spolupracovníků Vadima Zagladina, který mu sděloval, že chce *obrátit pozornost* (sovětského vedoucího činitele) *na velmi delikátní a složitou záležitost, která pro nás může mít obrovský význam*. Zagladin s určitostí tvrdil, že *nové vojensko-politické myšlení vyžaduje velice pečlivé přehodnocení našich závazků souvisejících s poskytnutím vojenské pomoci jiným státům za mimořádných okolností*. Spojení „mimořádné okolnosti“ (čezvyčajnyje obstojaťelstva) se zjevně týkalo nejen vojenského útoku NATO zvnějšku (který se v té době pokládal za nepravděpodobný), ale i vážné vnitropolitické krize v některém ze států sovětského bloku včetně pádu komunistického režimu. Zagladin varoval před tím, že pokud by platné závazky Sovětského svazu zůstaly beze změny, *mimořádné okolnosti by nás mohly donutit k akcím, které by mohly zabrzdit, ba dokonce zcela negovat to, čeho jsme zatím dosáhli tím, že jsme přijali nové politické myšlení*. Tvrdil, že *závazky, které jsme na sebe vzali v podmínkách studené války, [...] velmi silně omezily svobodu* (Sovětského svazu) *jednat, a zejména vyslovil obavu týkající se nepublikovaných a většinou přísně utajovaných dokumentů ohledně některých ujednání, která by pro nás mohla znamenat velice vážné problémy*. Zagladin navrhoval, že v budoucnu Sovětský svaz vždy musí *přístupovat k tomuto problému z perspektivy nového vojensko-politického myšlení*, jež pravděpodobně povede ke zrušení *zastaralých závazků*. Podle jeho názoru by bylo nejlepší začít důkladnou analýzou *všech závazků*, jež jsme přijali a jež zahrnují vojenskou pomoc jakéhokoli druhu.

Jak na Zagladinovo memorandum reagoval Gorbačov a co následovalo?

Gorbačov okamžitě pověřil Zagladina koordinací velice důkladného prodiskutování celé záležitosti na nejvyšší úrovni, jež by pak vedlo k formulaci doporučení pro politbyro ÚV KSSS. Dne 27. ledna zaslal Zagladin své sdělení nejvyšším činitelům zodpovědným za zahraniční politiku a národní bezpečnost, v němž je žádal o spolupráci na

Jan Cholínský – Mark Kramer

přípravě kritického zhodnocení *platných závazků Sovětského svazu týkajících se vojenské pomoci cizím státům, a to včetně mimořádných okolností*. Nejlepší odborníci ze sovětského ministerstva zahraničí a obrany, kteří obdrželi informace i od několika dalších ministerstev a agentur, společně vypracovali podrobnou studii hlavních aspektů celého problému. Tato studie se ve skutečnosti zřekla dřívějších interpretací sovětské vlády týkajících se jejích mnohostranných závazků v rámci Varšavské smlouvy a jejích dvoustranných závazků ve vztahu ke každé spojenecké zemi ve střední a východní Evropě.

Z této studie vzešlo další memorandum pro Gorbačova?

Dne 25. března roku 1989 Gorbačov obdržel desetistránkové memorandum od ministra zahraničí Eduarda Ševardnadzeho, ministra obrany armádního generála Dmitrije Jazova a předsedy Státní zahraničně-ekonomické komise Vladimira Kamenceva, které shrnovalo hlavní závěry studie a předkládalo celou řadu dalekosáhlých doporučení. V memorandu se uvádělo, že *mimořádné okolnosti, jež by mohly vést k poskytnutí vojenské pomoci* (státu, který podepsal Varšavskou smlouvu), *se vztahují pouze na vojenské brozby, to znamená na situace, kdy se právo na individuální či kolektivní sebeobranu uplatňuje v souladu s článkem 51 Charty OSN*. V dokumentu stálo, že i v *případě ozbrojeného útoku* zvnějšku jsou *příslušná ustanovení* zakotvená ve Varšavské smlouvě ohledně kolektivní obrany *nejednoznačná a automaticky nevyžadují poskytnutí vojenské pomoci*. Dvoustranné smlouvy Sovětského svazu se státy střední a východní Evropy jsou „jednoznačnější“, co se týká *okamžitého poskytnutí všech forem pomoci včetně pomoci vojenské*, to však platí jen v případě *nutnosti bránit se vnějšímu ozbrojenému útoku*. Ševardnadze, Jazov a Kamencev zdůrazňovali, že *vnitropolitická situace v zemích* (Varšavské smlouvy) [...] *nespadá do této kategorie* možností, jež zahrnují ustanovení uvedené ve Varšavské smlouvě nebo ve dvoustranných obranných smlouvách mezi Sovětským svazem a jednotlivými státy Varšavské smlouvy, *a proto od nás nevyžaduje podniknout nějaká opatření v souvislosti s našimi smluvními závazky*. V memorandu dále stálo, že *dvě z* (dvoustranných) smluv (Sovětského svazu) – *smlouva s Československem a Německou demokratickou republikou – obsahují ustanovení o obraně socialistických výdobytků lidu*, a tři vysocí sovětsští činitelé přiznali, že tato ustanovení *se na Západě vykládají tak, že zakotvují právo na kolektivní obranu socialismu včetně použití vojenské síly jako odpovědi na vnitřní i vnější brozby*. Západní pozorovatelé vždy chápali tato ustanovení v uvedených dvou smlouvách opravdu v tomto smyslu a tak je také interpretovali představitelé sovětské před rokem 1989. Ševardnadze, Jazov a Kamencev konstatovali, že takové interpretace jsou nesprávné a že *jazyk* (ve dvoustranných smlouvách mezi Sovětským svazem na jedné straně a NDR a Československem na straně druhé) *je ve skutečnosti velmi obecný a v žádném případě nestanoví, že vojenská pomoc se musí poskytnout*. Tři vysocí činitelé konstatovali, že *znění ustanovení Varšavské smlouvy ohledně poskytování vojenské pomoci je pro současnou situaci ve světě adekvátní a nevyžaduje žádné změny*, a dodali, že *ačkoli závazky obsažené ve dvoustranných smlouvách, jež SSSR uzavřel se spojeneckými státy, jsou formulovány jednoznačněji a daly by se vykládat způsobem, který by byl pro nás nežádoucí, nebylo by pro nás vhodné, abychom sami iniciativně navrhovali změny či přehodnocení smluv vzhledem k velkým potížím, které by tyto státy měly, a složitým procesům, jež v nich probíhají. Taková iniciativa by*

Studená válka mezi Východem a Západem

mohla vyústit v oslabení spojeneckých vztahů a posílit odstředivé tendence v (socialistickém) společenství a přispět k destabilizaci situace v některých zemích. V memorandu dále stálo, že pokud otázku přehodnocení dvoustranné smlouvy vznese spojenecký stát sám, jak je tomu v současnosti v případě Bulharska, pak se samozřejmě budeme snažit o vyjasnění podmínek smlouvy, ovšem nikoli na úkor spojeneckých závazků ve smlouvě zakotvených. Tři sovětské činitele uvedli, že konkrétně máme na mysli zahrnout do nové dvoustranné smlouvy formulaci, která nyní figuruje ve Varšavské smlouvě ohledně poskytnutí (sovětské) vojenské pomoci napadené zemi.

Jak to dopadlo s návrhem Zagladina, aby byli o novém sovětském postoji k satelitům informováni představitelé Spojených států?

Zagladinovo původní memorandum zasláné Gorbačovovi 24. ledna obsahovalo návrh, *abychom po analýze (vojenských závazků SSSR) a poté, co se výsledky této analýzy vezmou na vědomí, tuto záležitost probrali v přísné tajnosti s americkou stranou.* Gorbačov tuto myšlenku neodmítl a Zagladin poté doporučil Ševardnadzemu, Jazovovi a Kamencevovi, aby Sovětský svaz *důvěrně prodiskutoval s americkou stranou závazky (Sovětského svazu) týkající se poskytnutí vojenské pomoci spojencům.* Znamená to, že Sověti měli dát americkým činitelům diskrétně na vědomí, že Sovětský svaz již nepřijde na pomoc režimům střední a východní Evropy v případě vážné vnitropolitické krize v jejich zemích. Ševardnadze, Jazov a Kamencev se vyjádřili v tom smyslu, že Zagladinův návrh je „problematický“ nejen proto, že *Spojené státy budou okamžitě informovat své spojence o takových rozhovorech, ale i proto, že co se týká důvěrných rozhovorů, dojde zcela jistě k úniku informací, které se dostanou do médií, a před našimi spojenci to bude vypadat tak, že se za jejich zády domlouváme s Američany ohledně našich závazků vůči nim (tj. spojencům).* Politický dopad (ve východní Evropě) *bude v takovém případě krajně negativní.* Přestože Ševardnadze, Jazov a Kamencev vyjádřili jednoznačnou podporu *dalšímu pozitivnímu rozvoji sovětsko-amerického dialogu,* varovali před otevřeným nastolováním delikátních záležitostí a jejich probíráním s americkou vládou a konstatovali, že sovětské činitele by měli diskutovat se svými americkými protějšky spíše v obecnější rovině o tom, jak by obě strany mohly *konstruktivně přistupovat k řešení konkrétních problémů, které v současné době existují nebo by mohly vzniknout v různých oblastech světa.* Třebaže Zagladinův návrh nakonec nebyl přijat, už sám fakt, že s ním Zagladin přišel, dokládá pevné odhodlání Sovětského svazu neužít vojenské síly ve střední a východní Evropě a ilustruje, nakolik se po nástupu Gorbačova změnil mezinárodní kontext vztahů SSSR ke státům střední a východní Evropy. V minulosti by patový výsledek soupeření ve studené válce znamenal, že by se sovětské představitelé obávali i sebemenšího uvolnění ve střední a východní Evropě, kterého by Spojené státy využily. Žádný sovětský činitel až do konce osmdesátých let by nikdy nenavrhl vést důvěrné rozhovory se Spojenými státy o sovětských záměrech ve střední a východní Evropě. Od roku 1985 však velmi rychlé zlepšování americko-sovětských vztahů dodalo sovětským představitelům dostatečnou důvěru, že Spojené státy se už nesnaží narušit životní politicko-vojenské zájmy Moskvy ve střední a východní Evropě.

Jan Cholínský – Mark Kramer

Gorbačov a další členové politbyra ale přece museli vědět, že takovýto postoj dříve či později povede ke ztrátě monopolní moci komunistických stran v jednotlivých satelitech, což bude mít dopad na situaci v celém sovětském bloku. Přáli si snad rozpad sovětského bloku, chtěli se dobrovolně vzdát svých satelitů? Nebo byl Gorbačov opravdu tak naivní, že když konstruoval „kulatý čtverec“ tzv. nového myšlení, tak nedohlédl jeho důsledky?

Nikoli, Gorbačov rozhodně nechtěl, aby se komunismus ve střední a východní Evropě zhroutil. Když se stal nejvyšším sovětským představitelem, vůbec nezamýšlel rozpad sovětského bloku, nýbrž hodlal posílit vojenské, politické, hospodářské a ideologické instituce, jež spojovaly Sovětský svaz s komunistickými režimy ve střední a východní Evropě. Chtěl zachovat Varšavskou smlouvu, rozhodně si jako nejvyšší šéf nepřál její rozpad. Gorbačovovým problémem však bylo, že jeho přístup ke střední a východní Evropě byl založen na vzájemně protichůdných cílech. Ačkoli chtěl upevnit vztahy SSSR s ostatními zeměmi Varšavské smlouvy a podporovat tendence směřující k reformnímu komunismu, jeho hlavním cílem do roku 1989 bylo nepoužít ve střední a východní Evropě vojenskou sílu, kdyby tam došlo k vnitropolitickým krizím. Až do roku 1989 panovala ve střední a východní Evropě by značná nejistota ohledně sovětských záměrů a mezi sovětské tolerance, avšak „sám život“ (abychom použili jednoho z oblíbených Gorbačovových úsloví) ve stále větší míře ukazoval, že Sovětský svaz ve skutečnosti nemá v plánu vojensky zasáhnout v žádné zemi Varšavské smlouvy, i kdyby došlo k provokacím a příslušníci prodemokratické elity i miliony obyčejných lidí ve střední a východní Evropě vzali záležitost do svých rukou. I když změny v oblasti dostaly rychlý, revoluční spád, Gorbačov tento vývoj nepřerušil ani se nesnažil jej nějak zpomalit. Důsledně se neodchyloval od své politiky neužít ve střední a východní Evropě vojenskou sílu. Vedoucí představitelé v zemích sovětského bloku, kteří byli zastánci tvrdé linie a kteří by jistě velmi ochotně přikročili k násilnému potlačení masových protestů tak, jako to učinil čínský režim, však sami neměli natolik silnou vůli, aby se k něčemu takovému sami dokázali odhodlat, jakmile jim došlo, že Sovětský svaz je tentokrát už nepodpoří.

Jak jste uvedl ve své přednášce v Ústavu pro studium totalitních režimů, po sepsání a projednání zmíněných memorand bylo ještě rozhodnuto, že obsah zůstané utajen místním komunistickým vládcům sovětských satelitů. Mimochodem pozdější známý zesměšňovaný výrok Miloše Jakeše – *Zůstal jsem sám jako kůl v plotě* – má tedy vcelku racionální jádro. Proč se sovětské politbyro rozhodlo svá rozhodnutí tajit? A zůstala skutečně utajena? Nemohlo být třeba právě provalení této informace impulzem k začátku zákulisní hry o podobu postkomunismu, která začala být realizována komunistickými zpravodajskými službami?

Sověšští představitelé – a to byl hlavní důvod – se obávali, že kdyby své rozhodnutí sdělili Gustávu Husákovi, Erichu Honeckerovi, Todoru Živkovovi a ostatním, silně by to ochromilo morálku vedoucích činitelů v těchto zemích a jejich režimy by byly destabilizovány. A tak se rozhodli, že nejlepší bude nic jim nesdělovat.

Studená válka mezi Východem a Západem

Podle různých hypotéz šlo ze sovětské strany na konci osmdesátých let o záměrnou taktiku transformace moci v nouzi. Jedna verze říká, že cílem bylo odstranit staré zkosnatělé aparáty a aparátčíky a transformovat satelity pod vedením nových lidí. A zároveň s tím šlo o větší ochotu k širší spolupráci se Západem a snahu získat západní hospodářskou pomoc k záchraně kolabujícího impéria. V Československu to například mohlo znamenat snahu nahradit v rámci „demokratických“ změn Jakeše Gorbačovovým přítelem Zdeňkem Mlynářem. To se však neuskutečnilo. Podle jiné verze byla sovětská taktika zaměřena především na přeměnu politické moci v rámci sovětského bloku na moc ekonomickou a na to, aby se Sověti nabourali do západních struktur. V této souvislosti se také hovoří o tom, že podobné plány připravoval už Jurij Andropov, jehož vybraným následníkem a „dědicem“ byl Gorbačov. Co o těchto hypotézách soudíte? Mohly sovětské zpravodajské služby realizovat třeba část podobných operací bez vědomí Gorbačova a sovětského politbyra a začít budovat – při využívání svých zkušeností a prostředků – nová (rozmanitě zaměřená) mikroimpéria přímo na Západě?

Na těchto argumentech něco je. Gorbačov se však rozhodně nedostal k moci s cílem oslabit sovětský blok ve střední a východní Evropě ani nepředvídal, že změny, které zahájil jak doma, tak jinde ve světě, povedou k zániku komunismu ve střední a východní Evropě. Nikdy nepředpokládal, že komunistické panství se ve střední a východní Evropě rozpadne. Naopak měl za to, že jeho program nejen nenaruší socialistický tábor, ale že jej naopak posílí a postaví na mnohem pevnější základ, než tomu bylo doposud. Doufal, že se mu podaří zachovat soudržnost Varšavské smlouvy a dalších polylaterálních institucí a vytvoří ve střední a východní Evropě příznivé podmínky k uvolnění podobě komunismu („socialismu s lidskou tvářič“), která socialistickému společenství umožní překonat destabilizující politické krize, které jej sužovaly tak často v minulosti. Nevím, zda to konkrétně znamenalo, že by se Mlynář dostal k moci; spíš ne (Mlynář žil ostatně v exilu a byl z KSČ vyloučen), nicméně je jasné, že Gorbačov vskutku doufal, že reformní komunisté nahradí takové zastánce tvrdé linie, jako byli Gustáv Husák, Erich Honecker, Nicolae Ceaușescu a Todor Živkov.

Považujete za reálnou hypotézu, že Gorbačov se nakonec dohodl s Reaganem a Georgem Bushem st. – ať už osobně nebo prostřednictvím zpravodajských služeb – o zániku komunismu tzv. suchou cestou pod podmínkou, že komunistům se poté, co se vzdají své moci, „nic špatného nestane“?¹⁸ To by mnohé vysvětlovalo, mimo jiné i překážky, které se v postkomunistických státech objevily v souvislosti s adekvátním reflektováním zločinů komunismu. Pro sovětskou stranu by to bylo výhodné z výše uvedených důvodů, zatímco Západ by mohl v klidu hájit své ekonomické zájmy (mj. za pomoci teorie amerického politologa Francise Fukuyamy o konci dějin).

18 Kromě mnoha dalších indicií lze tuto hypotézu doplnit svědectvím známého sovětského disidenta Vladimira Konstantinoviče Bukovského, který se po rozpadu Sovětského svazu snažil přesvědčit prozápadního ruského prezidenta Borise Nikolajoviče Jelcina o nutnosti uspořádat „moskevský soud“ s komunismem jako obdobou „norimberského soudu“ s nacismem, ale i díky intervenci západních politiků neuspěl. Sdělení V. Bukovského v nepublikovaném rozhovoru s Janem Cholinským.

Jan Cholínský – Mark Kramer

To si nemyslím. Sověti se rozhodli neinformovat americkou vládu o rozhodnutích, která učinili. Jak jsem naznačil, Gorbáčov nechtěl vyvolat dojem, že se tajně domlouvá se Spojenými státy proti středoevropským a východoevropským režimům. Americká vláda tedy nevěděla, jaké jsou vlastně meze sovětské tolerance a nemohla si být jista tím, k čemu může dojít.

Na webu harvardského univerzitního projektu zaměřeného na studenou válku inzerujete *Černou knihu komunismu* (COURTOIS, Stéphane a kol. 1997, české vydání: Paseka, Praha 1999). Jaký měla ohlas ve Spojených státech? Změnil se od dob studené války obraz komunismu na Západě, nebo zůstává mezi sovětology, společenskovědními akademiky, publicisty a žurnalisty ještě mnoho „nevěřících Tomášů“ popírajících komunistické zločiny?

Jsem hrdý, že jsem přeložil a vydal *Černou knihu komunismu*. Kniha, kterou vydalo nakladatelství Harvard University Press, měla veliký úspěch, ve Spojených státech se jí prodalo více než 100 000 výtisků. Měla také řadu velmi příznivých recenzí. Knihu pokládám nejen za velký badatelský počin, ale i za jakýsi památník desítkám milionů obětí komunistických režimů.

Vy sám jste rodinnými pouty spřízněn s Lotyšskem a Bulharskem. Můžete ve srovnání s Českou republikou stručně popsat, jak se tyto země vyrovnávaly po pádu komunismu s komunistickým dědictvím (existence komunistické strany, trestněprávní odpovědnost, lustrace, restituce)?

To je zajímavá otázka. Jak říkáte, obě větve mé rodiny pocházejí původně z Lotyšska (byli to lotyšští Židé a Sověti je odvezli do gulagu v roce 1941) a má žena pochází z Bulharska. Když Lotyšsko získalo v srpnu roku 1991 nezávislost, rychle přistoupilo k odstranění institucí ze sovětské éry a ustavilo se jako demokratická země s tržním hospodářstvím. Lotyšsko nebylo tak úspěšné jako Estonsko, přesto toho za ta dvě desetiletí od získání nezávislosti dosáhlo hodně, neboť se stalo členem NATO i členem Evropské unie (a v roce 2014 se stane příslušníkem eurozóny). Bulharsko se vzdalovalo komunismu mnohem pomaleji. Diktátor Todor Živkov, který vládl velmi dlouho, byl odstraněn v listopadu roku 1989, ale komunisté (přejmenovaní na socialisty) si udrželi moc až do roku 1997, kdy nastala vážná hospodářská krize. V tomto okamžiku Bulharsko konečně začalo směřovat k demokratičtějšímu systému a dalekosáhlé hospodářské reformě. Bulharsko dnes zůstává chudou, zkorumpovanou zemí, je však v mnohem lepším stavu než před rokem 1997. Bylo přijato jak do NATO, tak do EU. Masové protesty, k nimž letos došlo a které v polovině února vedly k pádu vlády Bojka Borisova, naznačují, že mnoho problémů ještě přetrvává, ale alespoň v Bulharsku se mohou na rozdíl od Ruska protestující skutečně snažit o dosažení dalekosáhlých politických změn. V tomto smyslu je Bulharsko svobodná a demokratická země a liší se tak od autoritářského marasmu v putinovském Rusku.

Studená válka mezi Východem a Západem

Výzkum studené války a specializovaný program na Harvardově univerzitě

Můžete stručně říci něco o projektu Havardovy univerzity zaměřeném na výzkum studené války, který vedete?

Během studené války umožnilo odtajnění vládních dokumentů ve Spojených státech a v západní Evropě lépe pochopit hlavní mezinárodní události, nicméně znalost historických dokumentů byla zásadně omezena, dokud byly zapečetěné archivy v Sovětském svazu, ve střední a východní Evropě, v Číně a v dalších komunistických zemích. Otevření archivů v mnoha státech bývalého východního bloku umožnilo badatelům zpracovat dějiny studené války mnohem přesněji a komplexněji. Aby se daly dobře využít nové možnosti bádání, zahájilo na počátku roku 1992 Mezinárodní středisko Woodrowa Wilsona pro badatele ve Washingtonu, D.C. práci na projektu CWIHP a vzniklo též příslušné pracoviště. Od té doby se CWIHP stalo vedoucím pracovištěm, jež shromažďuje, třídí a překládá nový odtajněný materiál z bývalého východního bloku a podporuje odborníky k dalšímu archivnímu výzkumu. Do práce CWIHP jsem se od počátku plně zapojil a plně jsem se podílel na jeho činnosti. Často se rovněž účastním konferencí CWIHP a napsal jsem pro *Bulletiny* CWIHP řadu článků a analýz odtajněných dokumentů. Také jsem publikoval dvě výzkumné práce v řadě CWIHP Working Papers. Hlavní funkcí CWIHP je sloužit jako třídící a distribuční středisko pro nově přístupné dokumenty související se studenou válkou, jež pocházejí z archivů ve střední a východní Evropě, bývalého Sovětského svazu, východní Asie a dalších oblastí třetího světa. Jakkoli jsou dosažené výsledky CWIHP velmi dobré, velké množství nových dokumentů ze zemí bývalého sovětského bloku zahltilo celou instituci natolik, že se s nimi i při enormním úsilí nedokázala vypořádat. Dalším krokem tedy byla myšlenka založit studijní program Studená válka na Harvardově univerzitě (Cold War Studies Program), který jednak rozšířil činnost CWIHP tím, že umožnil využívat pramenů nacházejících se na jedné z osmi prestižních amerických univerzitě v polovině devadesátých let dva významní vědci, Samuel Huntington a Adam Ulam, kteří mi nabídli, zda bych nebyl ochoten celý program vést. Jejich nabídku jsem přijal a stal jsem se ředitelem tohoto nového programu, přičemž jsem se domníval, že tuto činnost budu vykonávat jen několik málo let. Ukázalo se však, že vést takový program je natolik prospěšné, že jsem ve své funkci působil nakonec déle než patnáct let.

Jaké jsou hlavní cíle tohoto programu?

Jedním z hlavních cílů tohoto programu na Harvardově univerzitě bylo finančně i jinak podporovat recenzované odborné publikace založené na archivním výzkumu. Hlavním nástrojem tohoto cíle je publikační program, který byl zahájen časopisem *Journal of Cold War Studies*, což je recenzovaný čtvrtletník vycházející v nakladatelství MIT Press. V roce 2001 jsme spolu s hlavním vydavatelem vědeckých publikací Rowman & Littlefield založili knižní řadu publikací o studené válce nazvanou *Harvard*

Jan Cholínský – Mark Kramer

Cold War Studies Book Series; v této řadě už vyšlo přes 25 svazků. Obě složky tohoto publikačního programu pomohly napravit nedostatky při řešení jednoho z největších problémů souvisejícího se snahou přehodnotit studenou válku. Přes přetrvávající problémy s přístupem do archivů v některých zemích (zvláště v Rusku a Číně) je množství dokumentů, které se objevily v bývalém komunistickém bloku, tak ohromné, že se při nejlepší vůli nedaly zpracovat. Jelikož objem nových archivních materiálů i nadále rychle vzrůstá, bude jedním z klíčových úkolů v budoucnu zpřístupnit je badatelům, aby je mohli plně využít. Právě z tohoto důvodu byl založen zmíněný časopis a knižní řada. Publikační program doplňuje a daleko překonává velmi hodnotný *Bulletin* projektu CWIHP, který pravidelně vycházel na počátku a v polovině devadesátých let, zato mnohem řídkěji v posledních letech. Cílem *Bulletinu CWIHP* (a řady *CWIHP Working Papers*) je otiskovat překlady nově vydaných dokumentů ze zemí východního bloku a také komentáře k těmto dokumentům. Ani v časopise *Journal of Cold War Studies*, ani v knižní řadě *Cold War Studies Book Series* totiž nevycházejí překlady dokumentů. Recenzované publikace Harvardovy univerzity právě poskytují badatelům publikační možnosti: badatelé zde mohou uveřejňovat analýzy založené na archivním výzkumu. Publikace těchto analýz má za cíl lépe porozumět všem aspektům studené války a náležitě využívat spolehlivých dokladů pro ověřování teoretických závěrů v humanitních vědách.

Jedním z cílů vašeho programu je také zjišťovat, jak se podařilo dosáhnout toho, že studená válka nepřerostla ve válku horkou. Osobně mám za to, že to byla především reálná vojenská síla Západu – kdyby neměl atomové zbraně a silné armády, Východ by asi s útokem neváhal. Jaký je váš názor na klíčové faktory toho, že soupeření supervelmocí nakonec neskončilo katastrofou?

Ochota Spojených států jako vedoucí síly v NATO čelit vojenské síle Sovětského svazu a Varšavské smlouvy byla klíčová v tom, že zabránila válce v Evropě během studené války. To, že Spojené státy vlastnily jaderné zbraně dříve než Sovětský svaz, bylo nesmírně důležité. Po dobu čtyř let, od srpna roku 1945 do srpna roku 1949, byly Spojené státy jediným státem na zeměkouli, který vlastnil jaderné zbraně, ale proti Sovětskému svazu jich nepoužily. Kdyby to bylo obráceně a Stalin by měl monopol na jaderné zbraně, ani v nejmenším nepochybuji o tom, že by je použil k dosažení svých cílů.

* Přednáška Marka Kramera Zánik sovětského bloku, kterou pronesl v Ústavu pro studium totalitních režimů 23. ledna 2013, je možné zhlédnout zde: <http://www.ustrcr.cz/cs/pozvanka-na-prednasku-profesora-marka-kramera-zanik-sovetskeho-bloku>.

** Autorem úvodního textu je Jan Cholínský.